

STÁTNÍ ÚSTAV PAMÁTKOVÉ PÉČE

OCHRANA, ÚDRŽBA A STAVEBNÍ
ÚPRAVY ZŘÍCENIN HRADŮ

PRAHA 1998

STÁTNÍ ÚSTAV PAMÁTKOVÉ PÉČE
Odborné a metodické publikace, svazek 17

**OCHRANA, ÚDRŽBA A STAVEBNÍ
ÚPRAVY ZŘÍCENIN HRADŮ**

Zpracovali
Ing. arch. Jan Sokol
PhDr. Tomáš Durdík, DrSc.
PhDr. Josef Štulec

Příloha časopisu Zprávy památkové péče, ročník 58
Praha 1998

Státní ústav památkové péče jako ústřední odborná organizace státní památkové péče v České republice vydává tuto publikaci v zájmu zabezpečení jednoty metodických hledisek státní památkové péče pro danou oblast ochrany kulturních památek, v souladu s ustanovením §32 odst. 1 zákona č. 20/87 Sb., o státní památkové péči, ve znění pozdějších předpisů.

© Státní ústav památkové péče v Praze, 1998

© Jan Sokol, dědicové, 1998

© Tomáš Durdík, Josef Štulc, 1998

ISSN 1210-5538

ISBN 80-86234-01-0

OBSAH

I	PŘEDMLUVA (Josef Štulc)	5
II	OCHRANA ZŘÍCENIN, JEJICH ÚDRŽBA A STAVEBNÍ ÚPRAVY (Tomáš Durdík)	8
1	Vstupní poznámka	8
III	METODICKÉ POKYNY K OCHRANĚ, ÚDRŽBĚ A STAVEBNÍM ÚPRAVÁM ZŘÍCENIN HRADŮ	9
1	Roztřídění předmětu	9
2	Sloh zřícenin	10
3	Památková hodnota	11
4	Společenská funkce zříceniny	12
5	Koncepce opravných prací	13
6	Provádění oprav	16
7	Režim zříceniny (Tomáš Durdík)	18
IV	ZÁVĚR	20
V	LITERATURA	21

Geneze a poslání Metodiky ochrany a péče o zříceniny

Zříceniny jsou památkami sui generis, ať již vznikly rozpadem hradu, kláštera či městské fortifikace. Se svými fyzicky lépe dochovanými architektonickými pro-
těžsky mají společnou řadu charakteristik a hodnot. Je to především hodnota historického dokumentu. Právě díky staleté opuštěnosti a absenci obytné či hospo-
dářské funkce může být zřícenina obdivuhodně cenným zdrojem autentických vědeckých informací. Podstatné části zřícenin si také uchovaly své původní architektonické formy, jež je mohou přiřadit k našim nejcennějším (a zpravidla opět nejautentičtějším) uměleckým památkám. Co však je zříceninám společné, co je na nich jedinečné, a co je tedy odlišuje od všech ostatních stavebních památek, je jejich specifické emocionální kouzlo. Zříceniny svou neukončeností vzrušují naši fantazii a umocňují řetězení našich představ a asociací. Více než jiné památky nás svým zjizveným, staletými patinovaným vzhledem dojmají a naléhavě v nás vzbuzují představu toku času, jenž nás dělí od jejich vzniku i zániku. K tomu zpravidla přistupuje symbióza s přírodou; spolupůsobení jejich vlivů nám dává neméně naléhavě pocítit pomíjivost lidského díla ve srovnání s nekonečným koloběhem přírodního dění.

Citové působení zřícenin a jejich nezaměnitelnou, jen zčásti člověkem stvořenou estetickou kvalitu lze těžko postihnout suchou precizní definicí. Přesto však existují a jako svébytná hodnota byly rozpoznány a uznány již v anglickém proto-romantismu. Již tehdy, ve 2. polovině 18. století, začaly být zříceniny záměrně udržovány a opravovány. Péče o ně prošla od té doby řadou proměn a zvrátů.

Pro období purismu 2. poloviny 19. století byla typická silná tendence zříceniny rekonstruovat a dostavovat do předpokládané, případně jen tušené či chtěné „původní“ podoby. Nejpřesvědčivější výraz těchto snahám dal v roce 1905 proslulý restaurátor německých hradů Bodo Ebhardt. Nepodcenil sice význam originálních částí zříceniny pro naše poznání její původní podoby a architektonických forem, kategoricky však požadoval toto poznání vizualizovat rekonstrukcí všech zaniklých částí stavby. Nad zodpovědnost historika postavil zodpovědnost architekta jako tvůrčího umělce. Emotivní hodnoty, jako jsou patina a malebnost, nepovažoval za relevantní.

Ebhardt se tak v samém závěru puristické éry postavil energicky proti revolučním změnám, jež na přelomu století nastaly v názoru na hodnotu památky i v celkovém náhledu na konzervaci. Opozice proti purismu začala již v 70. letech 19. století v Anglii, v myšlenkách Johna Ruskina a v programových prohlášeních Williama Morrise. Ve střední Evropě jí – zdá se, že nezávisle – dal hlas především velký zakladatel umělecké topografie Georg Dehio svým heslem „Konservovat, ne restaurovat“ i svou obhajobou zachování heidelberského zámku v podobě autentické zříceniny. Jakýmsi svorníkem těchto snah se však stala zejména vynikající teoretická studie předního reprezentanta tzv. vídeňské umělecko-historické a památkářské školy Aloise Riegla *Moderní kult památek, jeho podstata a vznik* z roku 1903. Riegl v ní mimo jiné definoval a nad ostatní vlastnosti vyzdvihl

nově pocíťovanou kvalitu památky, kterou případně nazval „hodnota stáří“. Vedle vědecky nestranného, evolučně pojmávaného hodnocení uměleckého významu památky bylo respektování této kvality hlavním teoretickým východiskem přísně konzervační metody, o jejíž prosazení do praxe Riegl (a po jeho předčasné smrti v roce 1906 zejména jeho velký žák Max Dvořák) usiloval.

Je tragickou ironií osudu, že Rieglovy převratné myšlenky se v období po 1. světové válce v praxi konzervace zřícenin začasť obrátily právě proti jádru toho, co tak jasnozřivě hájil – proti zranitelné atmosféře jejich starobylosti. Dítěm nepochopení a zcestné aplikace Rieglových idejí se tehdy stala tzv. analytická metoda. Prudérní strach a odpor k jakémukoliv náznaku historismu a – rovněž z Riegla a jeho evolučního pojetí dějin umění odvozený – požadavek modernosti a rozlišitelnosti nových prvků a doplňků stavby od jejich originálních částí, vedly někdy k absurdním důsledkům. „Přiznané“ technicistní podpůrné konstrukce, záměrně odlišně strukturované povrchy dozdívek, ustupujících za historický líc zdíva, brutálním kontrastem působící bosa na místě původních architektonických článků, případně modernistické dostavby měnily zříceninu ve vědecky prezentovanou schéma jejího stavebního vývoje. Tím jí zpravidla zbavily veškeré tajemnosti a romantického kouzla.

Nadějí na zásadní revizi necitlivé „analytické vivisekce“ památek přinesla zříceninám od sklonku 30. let 20. století tzv. syntetická památková metoda, s níž vystoupil tehdejší přednosta Státního památkového úřadu v Praze Václav Wagner. Při plném respektu k autenticitě a vypovídací vědecko-dokumentární hodnotě památky rehabilitoval Wagner především úctu k hodnotě památky jako uměleckého díla. Podle jeho názoru nezbytné doplňky, dozdívky a dostavby památky nemusí nést za každou cenu „pečeť své doby“ a svou záměrnou kontrastností by v žádném případě neměly rozbíjet estetické a emotivní kvality historického uměleckého díla. Ty by měly být nejen zachovány, ale dokonce zdůrazněny, v případě potřeby i za cenu návratu k napodobivému doplňování historických tvarů.

Z Wagnerovy teorie vyšly dvě linie přístupu ke konzervaci zřícenin. První reprezentoval Břetislav Štorm. Doložil ji svými mimořádně citlivými a decentními konzervačními i doplňujícími zásahy při poválečné záchraně řady našich hradů a zámků, včetně jejich zřícenin. Štorm plně chápal a šetrně respektoval specifičnost torzálního architektonického díla, tedy to, co Jan Sokol, autor dnes znovu předkládané metodiky, v roce 1962 přímo označil za specifický „sloh zříceniny“.

Syntetická metoda Václava Wagnera se však bohužel – jako v jakémsi pokřiveném zrcadle – stala od 60. let 20. století teoretickou zástěrkou i pro zcela odlišný trend v péči o zříceniny. Byla jí rekonstrukční doktrína, maskující tzv. komplexní sanace historického zdíva. Mamutí stavební firmy při nich s obrovskými zisky rozvinuly nadužívání pro památky zhoubných zprůmyslněných stavebních technologií a materiálů. V důsledku konjunktury těchto prací, trvajících více než 20 let, se řada městských fortifikací i hradních zřícenin nenávratně proměnila v bezduché betonové makety svého předpokládaného původního zjevu. Byly zbaveny nejen svého emotivního kouzla, ale začasť i své hodnoty historického pramene. Mimořádně nebezpečné pro další vývoj památkové péče bylo i to, že téměř unifikovaný „styl“ sanačních prací – zejména zcela ahistorické hladké

cementové vyspárování zdíva zřícenin záměrně zbaveného všech zbytků historických omítek – nalézal velmi příznivé hodnocení široké veřejnosti. Na první pohled „zviditelňoval“ velký rozsah provedených stavebních prací a navíc bohužel plně korespondoval s rozšířeným dobovým vkusem.

S důsledky a rezidui této začasť zničující praxe se potýkáme dodnes. Není divu, že v odborné veřejnosti stoupá kriticismus vůči necitlivým rekonstrukcím a vůle po zásadní změně. Naléhavě se pocíťuje potřeba dát průzkumům, památkové koncepci i užívaným technikám konzervace zřícenin nová, kultivovanější a vůči památkám šetrnější metodická pravidla.

Je opět jakousi ironií osudu, že pravidla, s obdivuhodnou jasnozřivostí postihující to, oč dnešní generaci památkářů jde, byla již jednou vyřčena a napsána. Vydal je v roce 1962 Státní ústav památkové péče a ochrany přírody. Jejich autorem byl prof. ing. arch. Jan Sokol – vynikající tvůrčí architekt, historik architektury, pedagog a památkář. Zároveň hluboce filozoficky zaměřený a vzdělaný humanista a ušlechtilý člověk.

Po kritickém čtení a zvažování Sokolových Metodických pokynů o ochraně zřícenin hradů, jejich údržbě a stavebních úpravách jsme dospěli k závěru, že nová a dnešní praxi určená metodika, kterou jsme povinni urychleně vydat, by v hlavních rysech nemohla být více než parafrází názorů, jimiž Jan Sokol kdysi o desetiletí předstihl svou dobu. Jeho metodika pochopitelně svým obsahem odpovídala dosažené metodické úrovni kastellologie, archeologie středověku, dějin umění, stavební historie a dalších vědních oborů. Proto byly některé, z hlediska celku nepodstatné části původní studie vypuštěny a text byl naopak obohacen o řadu nových odstavců, reflektujících aktuální poznatky všech přípočetných disciplín.

O tuto náročnou práci jsme požádali PhDr. Tomáše Durdíka, DrSc., předního českého kastellologa a archeologa středověku a zároveň mnohaletého odborného spolupracovníka Státního ústavu památkové péče a člena jeho vědecké rady.

Vydaná metodika, vyjadřující přes časový rozdíl tří desetiletí, obdobnou sílu erudice, zkušeností i vysokého etického standardu obou autorů, je obsahově homogenním dílem. V předkládané podobě vyjadřuje současný metodický názor Státního ústavu památkové péče, závazný pro všechny účastníky péče o památkově chráněné zříceniny ve smyslu §32, zákona č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči.

Josef ŠTULC

II OCHRANA ZŘÍCENIN, JEJICH ÚDRŽBA A STAVEBNÍ ÚPRAVY

1 Vstupní poznámka

Metodika Jana Sokola zabývající se památkovou ochranou, údržbou a stavebními úpravami zřícenin byla v době svého vzniku mimořádně kvalitním textem, který svými zásadami předběhl soudobou praxi jak u nás, tak ve většině evropských zemí. Náznorně to ilustruje fakt, v jak propastném rozporu se v mnoha případech ocitly jím proklamované elementární zásady se zničující praxí památkových zásahů metodami „velkého“ stavebnictví, i na těch nejvýznamnějších lokalitách prováděných až do nedávné doby. Zříceniny, a to zejména zříceniny hradní, mají v rámci našeho památkového fondu značně specifické postavení, vyplývající i z jejich emotivního romantického účinku, který vyvolává stupňující se zájem nejširší veřejnosti. Patří tak mezi ty památkové objekty, které jsou v největší míře atakovány širokou škálou vesměs zcela nežádoucích až zničujících aktivit a jejichž vypovídací schopnost povážlivým způsobem klesá. Za této situace je potřeba vydání nové metodiky, která by se jimi zabývala, více než zřejmá. Státní ústav památkové péče se proto rozhodl k reedici práce J. Sokola, která si v mnoha ohledech podržela svou platnost a význam. Původní Sokolův text je vysázen normálním písmem, zatímco doplňky a komentáře jsou odlišeny kursivou. Některé formulace, postrádající význam v důsledku rozvoje památkové péče, byly vypuštěny.

TD

III METODICKÉ POKYNY K OCHRANĚ, ÚDRŽBĚ A STAVEBNÍM ÚPRAVÁM ZŘÍCENIN HRADŮ

Památková péče o hradní zříceniny je jedním z nejsložitějších úkolů ochrany památek. Tato složitost je dána tím, že obvyklá problematika památkových stavebních zásahů zde narůstá řadou dalších okolností, s nimiž je třeba počítat a vyrovnat se. Nemáme totiž před sebou úplné dílo, jež udržujeme v dobrém stavebním stavu, nebo, jež upravujeme v lepší stav technický, památkový nebo obojí zároveň, ale budovu v rozkladu, která je nejen vědeckým dokladem pro odborníka, ale v prvé řadě zdrojem bezprostředních zážitků lákajících nejširší obec návštěvníků. Údržba i stavební úpravy musí s touto okolností počítat. Nejde o napravení zkázy, ale o její zadržení, nebo zpomalení a o to, jak spojit technické nutnosti z toho vyplývající s emocionální, estetickou a krajinnou hodnotou zřícené stavby. Zároveň je ovšem nutné respektovat a chránit hodnoty zříceniny jako plnohodnotného, historického pramene schopného mimořádně široké a plastické výpovědi.

K řešení úkolu tak složitého a delikátního nelze stanovit obecná pravidla. Každý jednotlivý případ si vyžádá osobitý přístup, při němž je třeba, aby památková ochrana dovedla spojit požadavky ryze odborné (které ovšem u hradů, jež v době svého užívání byly polyfunkčními objekty, jsou značně početné a různorodé a jejich sestavení by mělo být vždy výsledkem interdisciplinární spolupráce) s porozuměním pro přímou působivost zříceniny. Velkou, často rozhodující roli, má zde vždy i správný odhad řešitelnosti technických problémů a otázek nákladových a organizačních, jež zvaží uskutečnitelnost úmyslu. Uvedené otázky musí být z hlediska praktické proveditelnosti vždy posuzovány pod zorným úhlem skutečnosti, že jakýkoliv zásah do konsolidovaného stavu torzální architektury změnou všech režimů řetězovým způsobem vyvolává nutnost zásahů a úprav dalších. Pokud dojde po provedení prvního kroku k přerušení prací, způsobují následné škody a destrukce zcela nepřipustnou ztrátou památkové hodnoty objektu. Není-li však obecných pravidel, jsou zde některé zásady a pracovní zkušenosti, jež se vyvinuly z dlouholeté praxe a jejich výsledků. Ty jsou zde v hlavních obrysech stručně shrnuty.

1 Roztřídění předmětu

Mluvíme-li o zříceninách, nemáme před sebou jednotný předmět. Zřícenina vznikne někdy naráz, katastrofou nebo násilným činem. Ve většině případů je však výsledkem postupného chátrání budovy, jež ztratila své poslání a byla opuštěna. V tomto postupném chátrání prochází budova několika charakteristickými fázemi:

- a) Budova pozbyla svých dřevěných součástí, krovů, stropů, hrázděných stěn. Zbyla zděná kostra otevřená vlivům povětrnosti, jež ji rozrušují počínajíc korunami zdiva a jinými horizontálními plochami.
- b) Propadly klenby a rozpraskaly koruny zdí, do nichž zatéká a jejichž líce se na různých místech vyvalily. Otvory se samovolně rozšířily, zvláště tam, kde spadly záklenky. Zřítily se slabší části zdiva, zejména ty, jež byly otvory oslabeny.
- c) Rozrušená takto budova rozpadla se dále ve větších částech. Zbylé zdivo tvoří však stále pevné souvislé celky, dávající představu původních budov. *V této fázi je již většinou zcela ztracen kontakt s původními terénními úrovněmi a podobou reliéfu.*
- d) Při dalším rozpadu zbyly nesouvislé trosky, zavalené v hromadách sutin. Rozeklané koruny zdí zasáhly až do původních otvorů, takže vznikly vertikální útesy.
- e) Nakonec se zřítilo veškeré zdivo a hrad se proměnil v hromadu sutin zarostlou vegetací. *V tomto stadiu byl ukončen proces archeologizace informací obsažených v nadzemních zděných konstrukcích. Přestože jsou z větší části destruovány, většina informací o jejich podobě, dispozici a účelu je čitelná archeologickými metodami.*

Každá z těchto fází vyžaduje si jiný druh a sloh stavebních úprav. Nad to však stává se běžně, že máme co činit na téže stavbě s různými fázemi postupného rozpadu a že je tedy třeba, aby památkové a zejména stavební zásahy, diferencované podle nich, byly koordinovány vzhledem k zachování jednoty celku a respektování jeho památkové hodnoty a vypovídací schopnosti jako historického pramene. Zejména věže vzdorují zkáze dlouho, když i ostatní zdivo se již zřítilo (Žebrák, Svojanov ap.), jindy opět paláce, déle zastřešené, přežily věže a brány (Lichnice). Někdy přežily ohradní zdi vnitřní lehké stavby (Nový hrad u Blanska), někdy opět opevnění, zejména vnější, zřítilo se nejdříve (Přimda). Je tedy předmět, o němž jednáme, nejen různorodý, ale i mnohotvarý v jednotlivých případech a ukazuje nám, jak složitý může být přístup k řešení.

2 Sloh zřícenin

Je třeba vyjít z povšechného dojmu, který zřícený hrad vyvolává v obecném návštěvníku. Jsou zříceniny, složené z kubických tvarů s převládajícími horizontálními na široce rozložených holých skalách (Rabí nebo Lichnice), jiné, kde horizontály zdí jsou vyváženy štíhlými věžemi a štíty (Bezděz), na strmých skalních útesech, s vertikálními kusy zdiva, jež jakoby doplňovaly přírodní podnož (Trosky, Bradlec). Jsou zříceniny na vysokých kopcích, zdálky viditelné a ovládající krajinu (Přimda), skryté v okolním horstvu (Litice nad Orlicí), uprostřed lučinatých údolí (Kozí Hrádek). Jsou dále zříceniny, k jejichž vzhledu přispívá vegetace, jiné, kde si ceníme toho, že nejsou zarostlé stromovím. Zvláštní druh zřícenin vytvořily romantické úpravy hradů v 1. polovině 19. století, při nichž jejich působivost byla zvyšována novými přístavbami a úpravami, jakož i účelně komponovanou vegetací

(Klenová, Valdštejn). Tyto romantické úpravy, byť většinou znamenaly těžké poškození a modifikaci autenticity postižených hradů, jsou dnes již organickou součástí jejich památkové hodnoty a vyžadují z hlediska památkové péče stejně zodpovědný přístup jako původní konstrukce a situace. Procházíme-li jednotlivé hrady, najdeme další řadu jiných, specifických dojmů, jimiž uvítají svého návštěvníka.

Památková ochrana musí vycházet z těchto základních rysů celkového obrazu. Rozeznáváme v nich několik typických případů, jež můžeme označit jako sloh zříceniny. Je třeba jej správně odhadnout a do něho zařadit stavební a další zásahy. Z takového správného odhadu vznikla například neviditelná, dovnitř spádovaná střecha jindřichohradecké okrouhlé věže, kdežto v případě, jinak zcela analogickém, u velké věže na Křivoklátě, byla rovněž vhodně vztýčena vysoká kuželová střecha.

3 Památková hodnota

Hlavním bodem, o němž opřeme památkové zhodnocení stavby, je umělecko-historický rozbor. V současnosti se potřeba průzkumu stavby před započítím jakýchkoliv úprav neomezuje pouze na umělecko-historické zhodnocení. Základním požadavkem je provedení komplexního povrchového průzkumu (tj. zejména stavebně-historického a archeologického průzkumu a archivní rešerše), zpracovaného s odpovídajícími náležitostmi do podoby pasportu či náleзовé zprávy. Ten nám úměrně možnostem daným stavem dochování lokality určí, jak a kdy stavba vznikla, jaká byla její podoba, smysl a účel jednotlivostí i celku, jak se stavba vyvíjela, jaká je její hodnota umělecká a dokumentární mezi podobnými stavbami u nás i v cizině.

K rozboru potřebujeme plán zříceniny, jenž slouží jednak ke studiu a zakreslení jeho výsledků, jednak jako podklad pro stavební práce. Jeho mnohostranné použití ukazuje, jak je důležité, aby byl podrobný a spolehlivý. Měl by zahrnout nejen zřícené stavby samé, ale i bližší okolí s příkopy, valy s přístupovými cestami apod. Požadavek detailní dokumentace stavu zříceniny před provedením jakýchkoliv zásahů a stavebních úprav a její archivace je neopominutelnou nutností. Jakákoliv, i ta nejšetrněji provedená památková úprava znamená ztrátu části autenticity a vypovídací schopnosti postižené konstrukce či situace. Zaniklé informace pak zůstávají zachovány pouze formou provedené dokumentace, která se tak sama stává historickým pramenem. Z toho vyplývá potřeba její co největší podrobnosti a nejvyšší možné kvality. Pro celou lokalitu by mělo být k dispozici polohopisné a výškopisné (terénní reliéf je plnohodnotnou součástí památky) zaměření nejlépe v měřítku 1:200 či 1:100. Polohopisně musí být zaměřeny všechny dochované úrovně, v případě jednotlivých objektů nejlépe v měřítku 1:50. Podrobně (v měřítku 1:50, 1:20 či v případě jednotlivých architektonických prvků 1:10) by měly být dokumentovány i svislé plochy stěn a to nejlépe tak, aby nebyl zaměřen pouze jejich obrys a významné architektonické prvky (např. okna, portály, pozůstatky kleneb, armatury apod.), ale i charakter zdiva, jeho vazba, složení a

další skutečnosti. Jde tedy o dokumentaci doslova „každého kamene“, proveditelnou nejlépe a nejhospodárněji pomocí fotogrammetrie. Komplexní povrchový průzkum má nás dokonale seznámit se stavbou a jejím vývojem a podložit její památkové zhodnocení. Má nám však i osvětlit, která z vývojových fází, jimiž prošla, je nejvýznamnější a nejcennější, abychom jí věnovali zvláštní pozornost při úvaze o stavebních úpravách. Její dokumentární cena může nám být i vodítkem při stanovení rozsahu rekonstrukčních prací samých. Je však nutné mít neustále na paměti skutečnost, že možnosti komplexního povrchového průzkumu jsou limitovány stavem dochování a použitými metodami vyplývajícími z dostupnosti informací. Jeho závěry tak mohou být díky novým zjištěním doplněny nebo i výrazně korigovány hloubkovými průzkumy (archeologickým, stavebně-historickým) či zjištěními učiněnými v průběhu prací. Provedením komplexního povrchového průzkumu tedy nezbytnost průzkumných a dokumentačních prací nekončí.

Výsledky kvalitního a odpovědně provedeného komplexního povrchového průzkumu a z nich plynoucí správná určení památkové hodnoty objektu slouží nám pak dále jako jeden z nejdůležitějších podkladů ke stanovení celkového úmyslu opravných prací a ideové koncepce, na nichž je založime.

4 Společenská funkce zříceniny

Každá stavební úprava zříceniny je nákladná a při technologii a organizaci dnešního stavitelství naráží na řadu obtíží. Přistoupíme-li k ní, je nutné zvážit nejen důvody odborné, ale i důvody společenského využití objektu, jež je opravňují. Ve většině případů je zřícenina cílem turistických návštěv a pouhým předmětem prohlídky. Velká návštěvnost může být závažným důvodem oprav, jež jsou často nutné i z důvodů bezpečnostních. Z hlediska památkové péče je toto společenské využití nejvhodnější. Oprava zříceniny bývá však někdy uvedena i ve spojení s využitím pro některý praktický účel. V tomto případě je třeba velké opatrnosti. Je ovšem možno využít zakryté prostory, je-li účel vhodný a neomezuje přístup. Zvláštní opatrnosti je však třeba, jde-li o bydlení, noclehárny a pohostinství, jež mohou celé místo ohrozit např. potřebou provozního příslušenství a řadou jiných nutností, jež vyvolají. Největší obezřetnosti je však třeba, uvažujeme-li o velkých shromážděních, divadelních představeních, manifestacích a slavnostech. Maximální zdrženlivost je třeba zachovat u nereálných až megalomanských podnikatelských záměrů, které se zvláště v poslední době silně množí a jimž má zřícenina být pouhou kulisou, nebo které v duchu vzniku různých podbíživých atrakcí počítají s její totální dostavbou, přestavbou a „zkrášlením“. Takové zásahy, které prakticky vždy (jak ukazují i zahraniční zkušenosti) znamenají zánik autenticity a památkové hodnoty objektu, by měly být zcela vyloučeny.

Rozpadávající se stavba snese jen ve výjimečných případech bez úhony takový velký, nárazový provoz, jenž nadto vyžaduje stavbu nových cest, schodišť, provozních a sanitárních zařízení. Je nutné předem prokázat návrhem, že všechny tyto zásahy a úpravy jsou slučitelné s památkovou cenou stavby, dříve, než se pro ně

rozhodneme, stejně jako, že jsou reálně proveditelné. Velice bedlivě je třeba vážit i důsledky provozu a nezbytnosti přísunu materiálu a mechanizace v průběhu rasantních stavebních úprav. Zásadně je nutné vyvarovat se prorážení nových, ahistorických přístupových cest a rasantního rozšiřování a srovnávání starých, aby po nich bylo možno přisunout např. jeřáb apod. (takové zásahy zpravidla mají za následek zánik pozůstatků bran, obvodového opevnění, částí příkopů a valů, a jak se stalo např. na Přimdě, Potštejně nad Orlicí a jinde). Úpravy nesmí v žádném případě devastovat a měnit terénní reliéf v předpolí hradu (např. zřizováním parkovišť, ploch pro komerční využití aj.).

5 Koncepce opravných prací

Na základě všech těchto úvah lze přistoupit k složitému a zodpovědnému úkolu, jímž je stanovení památkové koncepce opravy, jež musí být podkladem investičního úkolu a práce projektantovy. Jeho zodpovědnost vyžaduje, aby se tak stalo po zralé úvaze a za účasti odpovídajících zainteresovaných odborníků, institucí i jednotlivců. Složitost tohoto úkolu roste dále tím, že se ve většině případů setkáváme s nutností koncipovat různě opravu jednotlivých částí celku a přitom je úkolem neroztříštit celkový obraz, ale udržet jeho jednotu nebo ji dokonce obnovit. Pro každou lokalitu je, i v případě, že má být upravována či konzervována pouze některá její část, nutné zvážit koncepci prezentace a úprav celého areálu. Sníží se tak riziko ztrát způsobených navzájem podmíněnými kroky, směřujícími k přizpůsobení ostatních částí památky již provedené dílčí úpravě (jak ukazuje praxe většinou s tragickými důsledky). Vždy by měla být položena otázka, zda klady a přínosy uvažovaných úprav vyrovnávají poškození, které s sebou přinášejí, tedy zda zásahem způsobené ztráty a poškození jsou menší, než ztráty na autenticitě, památkové hodnotě a vypovídací schopnosti, které by způsobil přirozený rozpad. Tato úvaha by se měla stát jmenovatelem koncepce veškerých dalších prací.

Emotivní působivost torzální architektury je z převážné části dána její autenticitou s mnohými čitelnými stopami původního stavu, provokujícími představivost všech kategorií návštěvníků. Zachovat tuto hodnotu, nebo alespoň její podstatnou část, silně atakovanou jakýmkoliv zásahy a úpravami, je prvořadým úkolem současné památkové péče. Z tohoto zorného úhlu je nutné proklamovat jako jednu z hlavních zásad při úvahách o koncepci památkových úprav, požadavek minimalizace zjevných zásahů a maximální šetrnosti a respektu k dochovanému stavu.

Hlavní zásady, na nichž lze tuto koncepci vybudovat, jsou tyto:

a) **Konzervace**, jež znamená údržbu dnešního stavu, jeho stavební zajištění a odstranění příčin urychlujících zkázu, zejména škodlivých vlivů atmosférické vody. Voda se nesmí ve zdivu zadržovat a do něho vnikat, zejména na horizontálních plochách, jež musí být zajištěny. Vlastní stavební úprava zajišťuje v první řadě stabilitu zdí. Spočívá ve vyspravení, vyzdění vydrobených lícnic vyzdívek, zejména při zemi, kde je destrukce nejvíce ohrožují. Při dozdivání a úpravách líců zdiva ovšem nesmí zanikat patrné stopy stavebního vývoje (např. spáry, zazděné

či torzálně dochované otvory, kapsy pro uložení stropních konstrukcí či trámků lešení, trativody, komínové a záchodové šachty, kanálky teplovzdušného topení apod.). Jindy je nutné podezdit novým zdívkem převislé a podebrané zdi, hrozící zřícením. Pevnost zdiva dlouho vystaveného povětrnosti bývá oslabena vyplavením malty. Tomu se čelí vhodným uzavřením spár nebo v krajních případech cementovou injektáží, jež obnovuje rozrušené pojivo. Nejobtížnější případ nastává, rozpadá-li se i kámen, jehož bylo použito jako staviva. Tu nezbyvá než výměna jednotlivých zvětralých kamenů za nové, zejména na exponovaných místech zdiva. Konzervace staví nás však někdy i před úkoly náročné technicky a nákladné, zejména tehdy, je-li nutné zajišťovat stabilitu velkých hmot zdiva nebo celých budov ohrožených sedáním půdy, silou větru apod. Někdy postačí zajištění táhly a kleštinami, jimiž se vychýlené části připojí k částem pevným, jindy je nutné zřídit nové tvary, jenž je nutné navrhnout nejen jako prosté technické opatření, ale s ohledem na vzhled historické stavby. Zásadou veškeré konzervace je, aby byla co nejméně viditelná. Tímto požadavkem je omezeno jak užití materiálů, tak konstrukcí a je nutné vyloučit předem takové, jež tuto nenápadnost nezaručují.

Oprava zřícenin konzervační metodou je nejčastějším a metodicky nejsprávnějším a nejzodpovědnějším případem v památkové praxi. Dáváme jí vždy přednost tam, kde to okolnosti dovolují, neboť nám zachovává co nejvíce z historického stavu, nemění vžitý vzhled a zůstává při nejmenších nákladech. Při použití metody konzervace je třeba zdůraznit, že jakákoliv terénní vrstva (tedy i destrukční sutě či bouračky) je nositelem důležitých a nenahraditelných informací čitelných archeologickými metodami bez ohledu na dobu, v níž vznikla. Jakékoliv zásahy do terénního reliéfu, který je plnohodnotnou a nenahraditelnou součástí památky, tedy zejména tzv. „výklizy“, nejsou ve smyslu platných zákonných norem bez účasti archeologa přípustné. V rámci nezbytnosti hospodaření s neopakovatelnými archeologickými prameny by obecně změny terénního reliéfu měly být prováděny maximálně zodpovědně a v co nejmenším rozsahu. Regulérní archeologický výzkum, který je v takovém případě nezbytností a který patří mezi finančně značně náročné součásti památkových úprav, musí být prováděn pouze příslušným specialistou. Vzhledem k tomu, že archeologický výzkum přináší četné, jinak nedosažitelné informace o původní podobě, účelu, vývoji a provozu hradu, mohou jeho výsledky značně korigovat vstupní předpoklady a vynutit si revizi projektové dokumentace či celé koncepce úprav. Zásadně nepřipustný je zánik konstrukcí a skutečností nově zjištěných v průběhu úprav jen proto, že nejsou obsaženy v projektu zpracovaném před jejich nalezením. V ideálním případě by archeologický výzkum měl být prvním krokem, na nějž by navazovaly koncepční úvahy a projekční práce. K provedení archeologického výzkumu je však nutné (je-li podniknut v souvislosti s uvažovanými památkovými úpravami) přistupovat velmi zodpovědně a střídlivě, zejména však za předpokladu, že je garantováno pokračování prací. Zásadně je třeba se vyvarovat ponechání archeologicky odkryté situace a konstrukcí po dokončení výzkumu bez konzervace, což vždy vede k nenahraditelným ztrátám (nerealizovaným představám o následné konzervaci a prezentaci padl z podstatné části za oběť archeologicky zkoumaný hrad Vízmburk, manský dům na Křivoklátě aj.). Pokud po provedení výzkumu nedojde plynule k následnému

zajištění, nebo je v areálu zříceniny prováděn archeologický výzkum nesouvisející s jejími úpravami, je nezbytné bezprostředně po dokončení výzkumných prací odkryté situace a konstrukce chránit zasypáním a terénní reliéf navrátit do původního stavu.

b) **Rekonstrukce.** Jsou případy, kdy nevystačíme s pouhou konzervací stavu a kdy je třeba se rozhodnout pro rekonstrukci, obnovení stavu původního, v té či oné podobě a stupni. Můžeme k tomu být vedeni důvody technickými, důvody užitkovými nebo i důvody ideovými. V prvním případě je to tehdy, ukazuje-li se rekonstrukce jako nejjednodušší způsob zabezpečení, např. doplnění rozrušených celků zdí, uzavření souvislého obvodu budov, zastřešení, jako ochrana základů nebo cenných detailů ap. V druhém, obecně málo žádoucím případě rekonstruueme proto, abychom získali kryté nebo uzavřené místnosti, prostory ap. Ve třetím případě, který by v praxi měl nastat pouze zcela výjimečně, poznáváme ve zřícené budově mimořádnou hodnotu uměleckou nebo dokumentární, kterou rekonstrukce umožňuje nejen zachovat, ale uplatnit jako nový přínos k našemu kulturnímu bohatství. Ale i v těch případech, kde rekonstruueme z důvodů praktických a kde rekonstruueme jen menší či větší části, kde dozdvíváme například spadlé zdi, záklenky, části otvorů ap., je nutno pamatovat na to, že účelové opatření zasahuje do vzhledu historické budovy a že tento zásah je třeba památkově usměrnit. Nové doplňky mohou dobře doplňovat i historickou podobu stavby, jak nás o ní poučil průzkum, nesmí ji ale v žádném případě zkreslovat nebo znešvařovat. I zde je tedy rekonstrukce vázána vyšším hlediskem památkovým.

Při rekonstrukčních pracích jsou dány tyto možnosti:

1. Rekonstrukce částečná. Spočítá v tom, že rekonstruueme nejnutnější části stavby, ať už pohnutky k tomu jsou jakékoliv. Snažíme se při tom, aby rekonstruovaná část dala se vždy rozpoznat od části originální, aniž by tím byl porušen jednotný dojem celku. Při rekonstrukci zdí odlišíme nové zdivo například jinou vazbou, přidáním jiného materiálu, při rekonstrukci tesaných součástí kamenické práce volíme poněkud odlišné zpracování povrchu ap. Jde-li o rekonstrukci plastického článku sochařského, rekonstruueme raději v povšechném obrysu nebo i bosse zejména tehdy, není-li původní tvar dobře znám. Při obnově stropů je nejvhodnější obnovit původní dřevěnou konstrukci. Není-li to možné, ať z nedostatku dřeva nebo z důvodů technických, volíme aspoň konstrukce podobného charakteru, byť i z jiného materiálu. Jen v krajní nutnosti uijeme konstrukci monolitickou, ač je vždy cizím útvarem v historické stavbě zděné techniky. Nejchoulostivějším úkolem při částečné rekonstrukci je obnova střechy. Mění se tím významně nejen vzhled zříceniny, ale i její dochovaná podstata, neboť vzniká znovu úplná budova. Tomu se hledíme při částečné rekonstrukci vyhnout, abychom zachovali jednotný sloh. Řešíme proto střechu jako nutné, účelové opatření a snažíme se, aby byla co nejméně nápadná nebo dokonce zcela skrytá. Vycházíme tedy z jiné zásady než při doplnění zdiva, nerekonstruueme ani obrysově, abychom nepřestoupili meze pouhého zajištění. Ovšem i střecha výrazně účelového rázu znamená zásah do vzhledu a musí být vhodně architektonicky vyřešena. Původní tvar střechy je možno rekonstru-

ovat pouze ve zcela výjimečných případech, především když jsou zachovány její pozůstatky (štity, zbytky či otisky trámů apod.), jako na Točniku. Obdobně by to bylo možné například i na Bezdězu. Rekonstrukce střechy na budově vnímané jako zřícenina se nesmí stát podnětem ke změně tohoto jejího charakteru, tedy k „totální“ rekonstrukci všech jejích dalších částí.

2. Rekonstrukce úplná. Znamená restituci zříceniny v původní budovu v její původní historické podobě. Taková rekonstrukce nese s sebou takové množství obtíží všeho druhu, od památkových až po nákladové a technické, že lze k ní přistoupit jen ve zcela mimořádných případech a u objektů malého rozsahu nebo u určitých částí větších celků. Za současného pojetí památkové péče by prakticky neměla přicházet v úvahu. Řada rekonstrukcí tohoto druhu provedených koncem minulého století (Karlístejn, Kokořín aj.) jsou dodnes odstrašujícím příkladem nesprávně chápané památkové péče.
3. Rekonstrukce náznaková. Takovouto rekonstrukci považujeme dnes za nejvyšší formu památkové stavební úpravy. Rozumíme jí obnovu celkového historického vzhledu, budovy, souboru budov nebo jejích částí tak, že části doplněné jsou pouze náznakem částí zmizelých a ne jejich doslovnou nápodobou nebo kopií. I taková rekonstrukce je úkol velmi náročný a jeho realizace často velmi nákladná. Proto se pro ni rozhodujeme v mimořádně významných případech a tam, kde je výhled na dobrý celkový výsledek. Smyslem takové rekonstrukce je doplnit vhodně historické torso novým tvůrčím přínosem, tedy dotvořit, nikoliv pouze mechanicky doplnit. Je to tedy nejen způsob památkové stavební opravy, ale v první řadě náročný úkol výtvarný, nesoucí s sebou riziko takové práce, ale zároveň příležitost k tomu, aby hodnota stará byla nově umocněna a rozmnožena. I k náznakovým rekonstrukcím je nutné přistupovat s maximální zdrženlivostí a odpovědností a zejména vždy vážit použití ahistorických materiálů a technologií, které je, jak ukazují zejména zahraniční zkušenosti, zdrojem četných ztrát, komplikací a degradace působivosti a památkové hodnoty objektu.

Ve všech třech případech úprav zříceniny je třeba zásadně se vyvarovat vzniku novotvarů (např. rovných horizontálních, svislých nebo schodovitých linií, nároží tam, kde neexistovala apod.), které by znejasnily či komolily původní stav a souvislosti. Zásadně nepřipustné jsou novotvary, vedoucí (bohužel v souladu s praxí v některých evropských oblastech) ke „zkrášení“ či „zmalebnění“ zříceniny (stalo se tak např. stavbou nové, ahistorické věže nad první branou na hradě Landštejn).

6 Provádění oprav

Při provádění oprav vyvinula se zkušenostmi zvláštní technologie, lišící se často podstatně od běžné stavební praxe. Spíše než o zvláštní technologii se jedná o aplikaci tradičních, historických technologií a stavebních postupů. Bylo by proto správné, kdyby tyto opravy prováděli vycvičení a zkušení odborníci. Protože však jsme často odkázáni na řadový stavební podnik, je třeba pracovníky zaškolit a

soustavně dozírat na jejich práci. Památková technologie stavební, jejíž součástí je i technologie oprav zřícenin, je velmi složitý a obsažný obor, kterým se nelze v rámci této stati zabývat zevrubně. Je nutné omezit se na několik pokynů k nejčastěji se vyskytujícím pracím při konzervaci a opravách zřícenin:

- a) Vegetace. Vegetace, zejména stromy, rozušuje zříceninu a bývá z tohoto důvodu odstraňována. Při tom však je třeba dbát i estetické otázky a neodstraňovat stromy paušálně, nýbrž s ohledem na to, že stromový je často důležitou složkou vzhledovou. Zásadně je ovšem třeba odstranit stromy a keře, které svým kořenovým systémem přímo rozrušují zdivo. Škodlivost vegetace není také všeobecná. Porosty suchomilných rostlin chrání zdivo, stromy tvoří větrolamy, zeď se někdy zřítí proto, že vyhnul v ní zarostlý pařez skáceného stromu apod. U romantických úprav je vegetace úmyslnou kompoziční složkou. Je tedy třeba rozhodnout se po dobré úvaze všech okolností. *Současné evropské zkušenosti ukazují, že kvalitní, udržovaný drn je nejlepší ochranou jak koruny zdiva, tak terénního reliéfu.*
- b) Úprava horizontálních ploch. To jsou části, které nejvíce trpí a odkud začíná rozpad. Vyžadují tedy mimořádnou pozornost. Úlohou je zajištění proti pronikání vody do zdiva, aniž by vznikly tvrdé povrchové útvary. Nejlépe se osvědčilo rozebrání několika horních vrstev zdiva, nové vyzdění na nastavovanou maltu a vyspádování horní plochy tak, aby se zde nemohla držet voda. *Nejkvalitnější a nejúčinnější řešení představuje zeď pokrytá drnem nebo osadit suchomilnými rostlinami, jež vytvoří ochrannou vrstvu, absorbující dešťovou vodu. Je ovšem třeba kontroly a periodického odstraňování náletů, aby zde nevyrostly stromy nebo keře. Podobným způsobem lze chránit horní plochu kleneb vystavených povětrnosti. U kleneb se odstranění historických jílových izolací a jejich nahrazení moderními materiály ukázalo jako mylné řešení s tragickými následky. Pokud stav klenby nevyžaduje statickou sanaci a její rubová strana není odkryta, měly by být v maximální míře respektovány původní klenební zásypy (jež jsou zároveň důležitou archeologickou situací) a izolace a pokud vyžadují opravu či nové zřízení, měl by být použit kvalitní jíl. Povrchovou úpravu dostatečně absorbující vodu zajistí kvalitní drn lépe než např. dlažby či monolitické desky.*
- c) Úprava vertikálních ploch. Vertikální plochy zdiva se nejčastěji porušují účinkem vody, vsakující z nechráněné koruny. Vypadávají kameny zděných líců, později celé části líce, a tím se obnažuje výplňové zdivo. Je proto třeba zajistit tyto nebezpečné poruchy novými vyzdívkami, jakmile je provedeno utěsnění koruny. Je důležité, aby vyzdívkou se opírala o pevné sousední části a byla dobře zavázána do jádra. Poruchy tohoto rázu vyskytují se často u paty zdiva a zde jsou nejnebezpečnější. Bývají způsobeny tím, že zeď byla špatně založena nebo že základ zvětral. Je proto nutné při obnovení vyzdívkou pamatovat na spolehlivé její založení. Při úpravě povrchu spárování je nutné se vyvarovat ostře ohraničených, vypálených spár. Je-li nutné vyspárování z důvodů technických, je správné upravit povrch částečným omítnutím vápennou maltou tak, aby byly zakryty spáry a vyrovnány nerovnosti povrchu. Větší část povrchu kamene zůstane přitom neomítnuta.

Nedílnou součástí památkové hodnoty vertikálních konstrukcí jsou pozůstatky historických omítek, povrchů a další stopy stavebního vývoje. Při dosavadní běžné praxi památkových úprav většinou padly jako první za oběť užitým postupům. Jejich maximální respektování a zachování je zásadním požadavkem, který též mimořádně zkvalitní výsledný efekt zachování památkové hodnoty plochy. Jak ukazují některé současné realizace (např. Purkrabský palác na Bezdězu či jižní palác na Lipnici), je takový žádoucí postup plně v současných možnostech.

- d) Úprava lomových ploch. Velmi obtížná je oprava nepravidelných lomových ploch zříceného zdiva, a to proto, že je nutné zachovat ráz nepravidelného lomu, ale vyvarovat se vyumělkovanosti. Zde je totiž nejen nutné upevnit krajní vrstvy vázaného zdiva, ale i zajistit otevřené jádro zdi z kamenů naházených do malty a spojit trojí vrstvu neviditelným provázáním. To se stane nejlépe dozdívkou ze starého materiálu, dobře se starým zdivem spojenou, s obrysem nepravidelným, ale nenápadným.
- e) Užití materiálu. K vyzdívání užívá se zpravidla starého, na místě ležícího staviva, nebo staviva podobného vzhledem. Jako pojivo lze užívat jediné vápenné malty z dobře vyleželeho vápna, v nutném případě slabě nastavené cementem. Použití pouhého cementu, zejména u povrchových úprav, je zcela nesprávné. Je sice pevným a na povětrnosti odolným, ale brzo odprýská a nespojí se s kameny zdiva. Cementové omítky poškozují zdivo, protože jsou neprodyšné a zabraňují přirozenému dýchání zdiva. Cementové nátěry jsou nevhodné i svou mrtvě šedou barvou, jež zvláště nevhodně vynikne při uhlazení povrchu železným hladítkem. Cementu lze použít pouze uvnitř zdiva. V krajních případech, kdy pojivo je rozrušeno a vyplaveno, rozhodujeme se pro injektáž zdiva cementovou maltou, jež pronikne do vnitřního jádra zdiva a promění je v betonový monolit. Přistoupíme-li k takové opravě, je nutné nejprve uzavřít povrchové spáry, aby cementová kaše jimi nevytékala a nepomazala vnější povrch zdiva a pokud se tak stane, postižené plochy ihned omýt. O nezbytnosti použití moderních technologií (např. injektáží) by měl zásadně rozhodovat statik specializovaný na problematiku torzální architektury.

7 Režim zříceniny

Jedním ze základních předpokladů péče o zříceninu je regulace jejího režimu (zejména vegetačního a návštěvnického) a průběžný dozor. I ty nejnákladnější konzervační práce a další úpravy lokality, která je poté volně ponechána svému osudu, se mívají účinkem a jejich výsledek je záhy znehodnocen (např. Sion). Je třeba pravidelně udržovat porost v podobě kvalitního trávníku. Zejména je nutné pečlivě odstraňovat veškeré náletové dřeviny. Jak ukazují zahraniční (zejména anglické) i některé naše (Švihov) zkušenosti, nejekonomičtější a zároveň zcela spolehlivé řešení představuje malé stádo ovcí. Usměrnění návštěvnického provozu by mělo vhodně volenými trasami šetřit plochy, kde by mohla být vyřazována

otevřena cesta erozi. Jak ukazují tragické zkušenosti např. z Nového hradu u Kunratic či z tvrziště v Kozmicích, je třeba z areálu zříceniny zcela vyloučit pořádání masových sportovních akcí, zejména přespolních běhů, motocyklových závodů, jízd na horských kolech apod. Návštěvníkům je též třeba zamezit ve šplhání po zdivu a poškozování jeho koruny. Značné nebezpečí představuje přespávání a táboření ve zříceninách spojené s rozdělováním ohňů pod klenbami a u zdí, kopáním různých odpadních jam a dalšími zásahy, a proto je nutné podobné činnosti rovněž vyloučit. V neposlední řadě je třeba zříceninu chránit před neodbornými a nezákonnými výkopy, různými hledači pokladů a vykradači archeologických nálezů pomocí detektorů kovů. Zabránit se musí také stále častějšímu využívání částí areálů zřícenin k různým černým skládkám a jejich stále ještě přetrvávajícímu rozebírání na stavební materiál či planýrování částí areálu pro jiné využití (např. jako stavební parcely). Z výše uvedeného vyplývá kategorický požadavek, aby provozní režim a zajištění průběžného dozoru a praktické památkové ochrany byly nepominutelnou součástí jakýchkoliv úvah o úpravách a využití každého objektu.

IV ZÁVĚR

Stavební úpravy zřícenin jsou mimořádnou a výjimečnou prací, jejíž oprávněnost a účelnost je nutné předem dobře uvážit a porovnat s celkovým obrazem ochrany památek. Ale i v rámci vlastní památkové péče je třeba tyto opravy zařadit na správné místo tak, aby neúměrně neodčerpaly finanční prostředky, jinde naléhavě potřebné.

V rámci těchto stručných metodických pokynů nebylo pochopitelně možné detailně postihnout celou šíři problematiky a zejména praktického provádění konzervačních prací. Další podrobné informace lze nalézt zejména v publikacích uvedených v následujícím seznamu literatury.

V LITERATURA

Georg DEHIO: *Denkmalschutz und Denkmalpflege im 19. Jh.*, Strassburg 1905.

Tomáš DURDÍK: *Vypovídací hodnota českých hradů jako historického pramene a její současný stav – Die Aussagekraft böhmischer Burgen und ihr heutiger Stand*, in: Metodologické problémy československé archeologie, Praha 1982, s. 142-151.

Bodo EBHARDT: *Über Verfall, Erhaltung und Wiederherstellung von Baudenkmalen mit Regel für praktische Ausführungen*. Berlín 1905.

Hrady a tvrze (Stavby zastřešené i torzální). Památková ochrana, opravy, statické zajištění, konzervace, rekonstrukce, nové využití. Ústí nad Orlicí 21. - 23. října 1997. Sborník příspěvků z celostátního semináře. Místo a rok vydání neuvedeny (Ústí nad Orlicí 1998).

Jakub PAVEL: *Dějiny památkové péče v českých zemích v 19. století*, in: Sborník archivních prací, 15, 1975, č. 1.

Jakub PAVEL: *Max Dvořák, ochránce památek*, in: Monumentorum tutela, 10, 1973.

Milena RADOVÁ: *Koncepce památkového zásahu do stavebního díla, její úloha a východiska*, in: Památky a příroda, 12, 1987, č. 1, s. 1-9, č. 2, s. 65-75.

Alois RIEGL: *Der Moderne Denkmalkultus, sein Wesen und seine Entstehung*, Wien 1903.

Břetislav ŠTORM: *Jak se vyvarovat chyb při konservaci a obnově památek*, Metodické pokyny SÚPPOP č. 1, Praha 1959.

Břetislav ŠTORM: *Péče o památky architektury a cesty její myšlenkové koncepce*, in: Zprávy památkové péče, 19, 1959.

Břetislav ŠTORM: *Základy péče o stavební památky*, Praha 1965.

Josef ŠTULC: *K ožívání romantických koncepcí a puristických metod při sanaci a komplexní obnově stavebních památek*, in: Památky a příroda, 9, 1984, č. 3, s. 129-142.

Josef ŠTULC: *Konzervace zřícenin a restaurátorská etika*, in: Zprávy památkové péče, 54, 1994, s. 104-108.

Josef ŠTULC: *William Morris a moderní ochrana památek*, in: Památky a příroda, 9, 1984, č. 9, s. 532-533.

Václav WAGNER: *Umělecké dílo minulosti a jeho ochrana*, Praha 1946.

Zříceniny historických staveb a jejich památková ochrana, příloha časopisu Zprávy památkové péče, 58, 1998. (Sborník statí)

Státní ústav památkové péče

Odborné a metodické publikace, svazek 17

Ochrana, údržba a stavební úpravy zřícenin hradů

Zpracovali:

Ing. arch. Jan Sokol, PhDr. Tomáš Durdík, DrSc.,

PhDr. Josef Štulc

Vydal Státní ústav památkové péče v Praze v roce 1998
jako přílohu časopisu Zprávy památkové péče, ročník 58

Redakce: Ing. Jan Sommer, Ing. Hana Samková

Adresa redakce: Státní ústav památkové péče, redakce časopisu Zprávy památkové péče,
Valdštejnské náměstí 3, 118 01 Praha 1, tel. 02/57 010 144

Technický redaktor: Jiří Sládeček

Typo a sazba: A. N. R. Y.

Tisk: Tiskárna JDS, U Pekáren 1, 102 00, Praha 10

Nakladatelství Jalna, Valdštejnská 4, 118 00 Praha 1, tel.+fax: 02/57 31 44 27-8

Registrace povolena pod č. MK ČR 5993. MIČ 47 992

Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha, čj. nov 5055/94

ze dne 16. 11. 1994, a RPP Bratislava čj. 465 RPP/952 ze dne 18. 1. 1995

Časopis rozšiřuje a objednávky předplatného přijímá a vyřizuje DUPRESS, Podolská 110,
147 00 Praha 4, tel.: 02/61 21 42 67